

ԱՐԱ ԳՅՈՆՅԵՐԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ

Ա. Յ. ՊԱՐՐԻԼԵԱՅ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

Պանդուխտն

Գիշերն հասարակեր էր, և հազարաւոր լոյսեր՝ մրցելով կապուտակ կամարին աւաստղերուն պայծառութեան հետ, կը փայլէին Հայոցձորոյ բլրանց վրայ, սահմանաձայրը Հայոց աշխարհին: Հօն, Եփրատայականց մօտ կը հսկէր հայկական բանակն, պահպանելով զՀայաստան, վասն զի վախկար որ այն կողմէն ըլլայ յարձակումն, որովհետեւ միշտ նոյն կիրճերէն եկեր էին Հայաստանի անկախութեան թշնամիներն՝ յառաջելով գետոյն քովէն, և այն ժայռաց վրայէն մազըլցի ելիւր էին երբեմն դաշտազետնոյն պատերազմականք, նեղելու հայկական արծուեաց բոյնը:

Այն լայնատարած բարձրավայրն որ կը կանգնի յանկարճ Նահիր երկրէն ու կիջնայ աստիճանաբար մինչև զինքը կողկաստ շրթաններէն բաժնող գալտազետինը, է Հայաստան, այսինքն Հայկայ երկիրը, որ նախահայր ըլլալով նոյն ազնուական գարմին, պէտք էր որ երկիրն ալ իր անուամբը կոչուէր:

Այդ բարձրավայրն կը հատանի բարձրաբարձ լեռանց զուգահեռական գօտիններէ և շատ մ'ալ ցած ըլլորներէ, անզգալի գտն 'ի թափով: Ներփակեալ հովիտներն մաս մի անձուկ են ու ամալի. և մաս մ'ալ ընդարձակ ու բերրի, ինչպէս է այն հովիտն, զոր կ'ոտոզէ Երասխա երազասահ: Այս տեսակ ձևով երկիր մը չէր կրնար բնականապէս աթոռ ըլլալ կենդրոնական զօրաւոր տէրութեան մը որ արիքէ բովանդակ աշխարհին. այլ աւելի յարմար էր անկախ ցեղերու ինքնօրէն կառավարութեան, զօրաւորք իրարու դէմ, այլ տկարք զօրաւորագոյն գրացոյ մ'առջև, իթէ մի առ մի յարձակելու ըլլայ վրանին:

Գալտազետնոյն ինքնակալներն ունեցեր էին միշտ մասնաւոր պատճառներ այս տեսակ յարձակմանց, Եփրատայ ու Տիգրիսի ակունքն հայկական լեռանց մէջ ըլլալուն

համար: Բայց ընդհակառակն այդ լեռները տարածուելով յարեւելից յարեւմուտս, իրենց աւելի զառ 'ի թափը Տարանն է, Չահրոսի շրթայից հակառակ, որոնք թեքելով դէպ յարեւելս, կը խոնարհին մեղմով դէպ 'ի Տիգրիսի հովիտը: Ուստի մինչ Չահրոս կը հրսպուրէ գալտազետնոյն բնակիչները միջամուխ ըլլալու իր գաղտնեաց ծոցը, զիրամատոյցք 'ի սկզբան, բայց ապա ահա տրք ու դժուարինք, հայկական լեռներն մէկէն կը լքուցանեն զիրենք հանելով առջևնին մեծամեծ դժուարութիւններ, ու բանալով տխուր երեւոյթ մ'իր ապառաժուտ կողմերուն ու ձիւնապատ կատարներով, որոնք անպարտելի արգելքներ են աւարառու բանակի մ'առջև: Բայց որովհետեւ կը փակէին իրենց ծոցոյն մէջ Անտարայ երկու մեծամեծ գետոց ակունքը, անոր համար արեւմտեան լեռներն ընտրելագոյն ճամբայ մ'էին գալտազայրէն եկող բանակի մը համար:

Այն կողմէն ուրեմն պիտի արշաւէր Աթրապից բանակն. այն կիրճերէն ուրեմն եկեր ու բանակեր էր յԱտուր: Պատերազմի սպառնալիքէն վերջը արդէն բանի մ'օր անցեր էր, արդէն Գարմասազը ամառն սկիզբն էր. ըստ Բարեշացոց Տանա, կամ ամիս հնոյ, երբ հայկական բանակն կազմ ու պատրաստ ամենայնի, հասեր ու փակեր էր վերին Եփրատայ անցքը, Հայոցձորոյ լեռանց ու կրճից երկայնութեամբ:

Հարիւր հազար մարդիկ գումարուեր էին թագաւորին հրամանաւ: Այդ որ կրնար գէնք շարժել, տունը մնացեր էր վատութեամբ: Ամեն ցեղ զրկեր էր իր կորիճները. Թագաւորականն Արմաւիր և նուիրականն Բզնունիք, ծովահայեացն Տարբաց և ձիւնաբարձին Մաժակ, և Հասասանի երեք մեծամեծ գաւառներն, այսինքն լեռնաճորովն Վարարատ, և Ագգուրի բազում գետերով և Մըղիք լեցուն լճերով, ասոնք բոլորն ալ զինուեր էին մրցելով իրարու հետ արութեան ասպարիզին մէջ, և եկեր ու բանակեր էին Ամանոս ու Արզն լեռանց վերջին շրթայից վրայ, որոնք կը մօտենան իրարու յարեւելից ու

յարեմտեց, Եփրատայ ու Տիգրիսի մերձաւոր ազգերականց չորս կողմը Կիրճին մօտ Սուլք ու Լայուկն, Կարտար ու Մորտու պտու քաղաքները զինուորներով լեցուցուր էին, վասն զի պաշտպանութեան պէտք կար հօն: Սարգա և Մրկերտ երկու ծովահայեաց գաւառներն տուեր էին աւմենէ կտրիճ նետածիգ զինուորները, և Նրասիսայ մեծատարած հովիտներէն եկեր էին խմբովին արի հեծալազօրք: Արմաւրայ բնակիչքն՝ որ կը կրնն ծանր զրահներ ու երկաթէ պահպանակներ, Վարարատայ շեռնցիքն՝ որ յոտից զըլուխ ծածկուած են թաւ մորթով և կտրիճ աղեղնաւորք են, հովտաբնակցն Սրոնդէսի, անվրէպ պարտաբարիչք, աստիք բողոքն ուլ գիմիր էին 'ի գէն, սառուարացնելով հայկական բանակը, ամենորն ալ եռանդունք 'ի սէր հայրենեաց, և անհաշտ թշնամիք յանդուգն արչաւոզաց գէմ:

Վաշտակ Տարբազու իշխանն և հմուտ զօրապետն, երբեմն քարեկամ ու զինուկից Արամայ, իմաստութեամբ կարգաւորեր էր բանակը սահմանաչիտուն վերայ: Զխաւորաց մեծ մասն ժողովուրդ էր քաղաքաց մէջ, պատրաստելով զիրենք արչաւելու պէտք եղած կողմը: Հետեւակազօրը շարեր էր կրճից ու անցից բերանը, և ժայռից ու աստիճանաւոր արհաւիր վրայ բանակեցուցեր աղեղնաւորաց բազմածեռն զունդեր, և մօտաւոր բլրանց ու հովտաց վրայ ալ հսկողութեան համար հետեւակազօր ու հեծելազօր գրեր էր, և գիշերային մթութեան ատեն մինչև դաշտավայրին մօտաւոր կողմերը արխախտ ու զգաստ լրտեսներ զրկեր:

Այն կողմէն ուրեմն, ինչպէս ըսինքս պիտի գար թշնամին, նոյն ճամբէն եկեր էին երբեմն Երեւովթայ զունդերն, նոյնն պէտք էր ըլլար ուրեմն նաև: Դամբրամաց զօրաց ճամբան: Այն լերանց մէջէն կը հոսէր Եփրատ, թէպէտ սովաւաջուր, այլ սրընթաց, անձուկ սահմանի մէջ փակուած ըլլաւուն: Ի՛հա 'ի վար հարսուակողմը կը տեսնուէին բլրակներ ու բարձր տեղեր, սպիտակացեալք լուսնոյն մեզմ' պայծառութենէն, որոց մէջէն կը սահէր գետն օձապողտ ու կ'անհետանար գաշապայերն վերջոյն սահմանաց վրայ, մտնելով նուրբ ու անթափանց միջի մէջ: Հեռուոր հորիզոնին վրայ տեսնուած ամուր գոլեակն, էր Ասուր, զոր շիներ էին Սեմայ որդիքն, և բքքնն տեսաք Աննասարայ երկրին, և ապա հալածականք դէպ 'ի Լիւսու Քուշայ որդւոց անիրաւ աշխարհակալութենէն:

Հօն, ընկենալ ժողովրդոց մէջ, որոնք

պիտի փռուարորուէին ապա իրենց կրած անարգանացը միտարեն, և նորն Լիւնուէ պիտի մթաղքներ հնոյն Բաբելոնի փառքը, հօն քանի մ'օրէ 'ի վեր կը գումարուէր քուշական բանակն, զիմելով մեծատարած ինքնակոյութեան հեռաւորագոյն սահմաններէն, և կը սպասէր հօն աւազանման անհամար զօրքն, սպառնալով Հայաստանի ազատ լերանց դէմ:

Բայց հայկական բանակին պահանջօրքն միշտ պահպանութեան հետ էին: Եւ երբ լրտեսէին յարձմանակի լուսաւոր դաշտավայրը, յանկարծ մարդ մը տեսան հեռուէն, որ ծառատունկի մը մէջէն լլայլով, միգմօրայլ կը յառաջէր բլրան ստորտող եղող անձուկ ճամբէն: Զգուշութեամբ կը քուշէր, որպէս թէ քայած տեղերն լի ըլլային թակորդով, և կը վախէր մէկու մը հանգիպելու: Բայց թէ որ ծառատունկին եւ զերբէն քալելու ըլլար, ծառոց ստուերն տակաւին երկար միջոց մը կրնար ծածկելի դիրքը:

Ո՛վ էր այն անձը: Եթէ իրենցմէ էր, չափազանց էր բրած զգուշութիւնը: Իսկ եթէ թշնամեաց կողմէն լրտես մը, չափազանց անվստ ու համարձուկ կ'երևար: Եւ երբ ունիխ մօտեցաւ, տեսան օր անցէն ալ էր, միայն ձեռքին մէջ դաւալան մ'ունէր պանդխտինման, պարտելով աշխարհէ աշխարհէ ծուկները, պատուատունք ու կարկանդակ: Վրիտուն վրայ փայլածն փաթոյթն ըլլալու էր, զոր կը կրէր միշտ անապատին թափառական հովիւն, պահպանելով ծոճրակը արեգական բողբոսոցոր ճառագայթներէն: Իսկ միւս առարկայն որ ուստը վերայ կ'երևար, ոչ թէ թիկնոց այլ սովորական մախաղն ըլլալու էր, յորում կը կրէր պանդուխտն իր աղքատին կերակրիկը:

Այն, զուցէ ուղեւորաց այն անմեղ դասուն կը վերաբերէր նա, բայց միթէ չէր կարելի որ թշնամեաց կողմէն լրտես մ'ըլլար, որ յանդրգներ էր աներկիւղ մտնալու հայկական բանակը, փորձելով խաբել յառաջապահ զօրքը արտաքին խոնարհ ձեռվը: Միթէ կարելի չէր որ թշնամեաց կողմէն նենգութիւն մ'ըլլար ատիկա: Անտարակոյս, վասն զի նոյն կողմերը ոչ ուրտատեցի և ոչ սրբավայր մը կար, որ կրննար իրեն ձգել բարեպաշտ ուխտաւորք: Պէտք էր տակաւին ինչք օր ճանապարհորդք Անահայս մեծեանը հասնելու համար յՈւսնա, որ նոյն կողմերը ամենէն

մօտն էր, բայց ոչսպէս ալ ենթադրելով ուրիշ անտեղութիւն մը կը ձնանէր, այսինքն ուղեւորին բռնած ճամբան Ուռհա չէր տանէր, որ կ'ընկնար դէպ'ի արևմուտք, աւելի դէպ'ի Ասուր դաշտավայրը քան թէ Լուկայի բլրան կողմը:

Աստիտ ըլլալով պահապանքն նոյնը բրին ինչ որ կ'ընէ այդ տեսակ առթի մէջ խոչնդ մարդը: Իրենցմէ երկուք մը հեռանալով բանակէն, ծածուկ ճամբով բլրէն վար իջան. նոյնպէս բրին ուրիշ երկուք մ'ալ հակառակ կողմէն, և դէմ ընդդէմ դալով բլրան ստորտար, յանկարծ պանդխտին վրայ հասան սուսերամբերկ:

Անձանօթն գինուորաց կերպէն ամենեկին չի խոսկեցաւ, այլ քայլ մ'առև քայտելով, աւելի խոչնդութեան համար քան թէ վախէն, հեղութեամբ մ'ի վեր առաւ գլուխը ու ըսաւ.

— Միշտ ձեզի հետ ըլլայ յաղթութիւննս: — Ո՛վ ևս և ի՛նչ կ'ուզես, գիշերուան այս ժամուս, — բախն ցամամբ դինուորներն, — որ կը մտնեն հայկական բանակին մէջ:

— Ըսի, պանդուխտ մ'եմ: — Այո, պանդուխտ, կրկնեցին պահապանքն Հեզնութեամբ: Ըսէ նոյնք, որ ուխտատեղին կ'ուզես երթալ:

— Բզնունեաց, թէ որ ներելու ըլլաք, — պատասխանեց անձանօթն, — բայց կ'ուզէի նախ Հանգչիլ փոքր մի Հոյսոյձորոյ վրանաց մօտ:

Այս վերջին խօսքը ժպտելով ըսաւ, իբր փոխազգած Հեզնելով կ'ընէր.

— Կը յանդգնիս ու համարձակ խոստովանելու գայն, — գոչեցին պահապանքն միտերբան: — Բայց գիտես արդեօք թէ ի՛նչ է քեզի նման պանդխտաց կատարածը: — Այ, չեմ գիտեր, — ըսաւ միւսն պարզութեամբ:

— Ըսէ ուրեմն. կը հանուի աշուրներն որ ուղեցին չափազանց տեսնել. կը կարուի խոտուրներն որ ուղեցին չափազանց յառաջնու. Գի, և ձեռուրներն կ'ոճակներն կապած աւարք չորասոքործի պէս կը ձգուին բացօթեայ արեգական տակ, կերակուր որդանց և գիւլակեր թոչնոց ու գազանաց:

— Այդ պատիժն լրտեսայ է, — պատասխանեց անձանօթն համարձակ, — բայց ես լրտես չեմ, և ոչ ալ, ճշմարտոն ըսելով, սովորական պոնդխտաց կարգէն... թէ և մինչև հօս հասնելու համար հարկադրուեցայ նոյն ձևն կրելու:

— Կու բո թերեւո՞ղ կը մատնես ինքդ գինքդ, — գոչեցին պահապանքն բարկացած: Գիտնաս որ վիճակդ շատ գէշ է. միթէ Ասուրայ բանակէն չես: — Այո:

ՊԵՐՈՒ Ն.

— Դատ ըսու. ուրեմն կը տարուիս հիմա Հայոցձորոյ վրանաց քով, և կը լսես հօս դատակնիքդ վարուան օրը:

— Տարէք դիտ, — կրկնեց պոնդուխտն: — Միթէ չըսի՞ ձեզի կանխաւ թէ այն է իմ ուղեւորութեանն նպատակը, Գեղեցիկն Արա, որ պաշտպանեն անմահ Գիք, ինքը կ'ուզէ՞ ձեռ սխալ կարծիքը:

— Զգուշացիր, — բախն պահապանքն, գինքը մէջիսինն առած ու տանելով դէպ'ի վեր: Այ թէ ամեն ուղղոն կարող է տեսնել գինքը:

— Ինչո՞ւ: Միթէ պահապան չունի՞ չորս կողմը. միթէ փորձ չ' պատերազմի աղէտից:

— Այո, ունի. բայց օտարը չեն կրնար տեսնել գինքը առանց ներկայութեան պահապանաց: Թէ որ հաղորդելու բան մ'ունիս, ինչպէս պիտի հնարես անտարակոյս որպէս զի անվտանգ ազատիս, մի խաբուիք, չես հասնիր մինչև. Թագաւորին քովը: Զուրցիլիքդ հաղորդէ նախ ստորին անձի մը, Ծրկերտի աղեղնաւորաց գնդապետին:

— Այ, ուղղակի Թագաւորին հետ է խօսքս, — ըսաւ անձանօթն հանդարտութեամբ: — Բուռական է, շատ երկարեցաւ բանը. տեսնեմ ձեք գնդապետը, որ անշուշտ քոս գձեղ մարդավարագոյն է: Պանդխտին անխոսով ու անտարբերեայ կերպին վրայ կը բարկանային պահապանքն: Անոր համար առանց ուրիշ բան ըսելու, մըռմըռալով ու սպառնալով, տարին զինքը զնդապետին վրանը:

Ան գիշերային սատղը իր մեզմ լուսովը կը լուսաւորէր քրձազգեստ անձանօթին ճակատը ու բոլոր անձը: Տարիքն առած էր, բայց արտարին տեսքն ու ձիթազոյն մարմինը այնչափ չէին ցուցնեն: Երկայն էր մօրուքն, այլ ցանցառ և յօնքն առանց կումարի, անոր համար աւելի մեծաբաց կ'երևային սեւազոյն աշուրները, որոնց կեղտանութիւնը կը ջնար պատրուակելու ըստ կարի: Մուրացկան պանդխտի ձև չունէր, ինչպէս ինքն իսկ խոստովանեցաւ քիչ առաջ. բայց յայտնատէս շատ մը գազտնէք ունէր հարդարելու:

Երբ հասաւ գեղապետին վրանը, կրկնեց համասօտիւ ինչ որ առաջուց ըսեր էր պահապանաց. ոչսինքն ինքը այն չէ ինչ որ արտաքին ձևն կը ցուցնէր, և ոչ իսկ լրտես թշնամեաց կողմէն. և թէ ծանր լուրեր ունէր, զորոնք Թագաւորին միայն կրնար յայտնել: Ուստի տանին զինքը Թագաւորին, որ եթէ խարհեայ մ'է, կ'ընդունի մէկէն անարտունել մահաւան պատիժը:

իլ անխող կերպն, ու շատ գաղտնիք հաղորդելու խոստմունքն, մեծ ազդեցութիւն ըրին գնդապետին վրայ: Ուստի հրամայեց որ փակեն այուրնիւրը ու դնեն ձիու մը վրայ. և յանձնեց զօրաց գնդի մը ու զրկեց թագաւորին վրանը:

Թագերն էր արշալոյսն ու ներկեր վարդազոյն՝ լիբանց յաւիտենական ձիւնիւրը, երբ կնդծ պանդուխտն պահապանաց առաջնորդութեամբ հասաւ Հայոցձորոյ բլուրոց մէջ: Կը տարածուէր շուրջանակի զբարձաւի տեսարան մը. զանազանաձև ու բազմապոյն վրաններ, աշխոյժ ձիեր որ կ'երթային ի ջուր, զօրակակեր՝ որ շարժման հետ էին, ռամիկապատք՝ որ գրազր կ'էին ի պէտս զօրաց, զինակիրք՝ որ կը փայլեցնէին զէնքերնին, և փողարք որ ուրախ զուարթ կը զբօսնուին պղնձէ փողերով:

Թագաւորին վրանը բլրան ծայրն էր, որուն գագաթնը վրայ կը ծածանէր գեղեցիկ դրօ մը: Հեծեալքն այն կողմը գնացին. և երբ հասան, իջուցին պանդուխտը ձիէն ու բացին աշուրնիւրը:

Թագաւորին սպայից մէջէն մէկ քանին վրանին առջև կը խոսակցէին: Մէջերնէն մէկը տեսնելով եկողը, գոյնը նետեց, դարձուց գլուխը ու հեռացաւ: Եւ էր նա Պարէտ, Արայիս զինակիրը ու հաւատարիմ ծառան:

Պանդուխտն չիմացաւ եղածը, վասն զի շացած էին աշուրններն զինուոց ու դիմելոց բազմութենէն, և Հայոց թագաւորին ոռջև կլլելու մտածութեամբ զբաղած էր միտքն: Հագլու թէ պահապանք պատմեցին սպայից իրենց զուտեստն պատճառը, մէջերնէն մէկը մտաւ վրանը ու դարձաւ քանի մը վայրկենէն լուր բերելով թէ կը ներէր թագաւորն ներկայանալու իր առջև:

Արա՛ Գեղեցիկ. որչափ փոխուեր ու կորուսեր էր իր բնածին գեղեցկութիւնը: Ծան ու մտածութիւնն խանգարեր էին իր այտից փափակութիւնը. և խորշումեալ ճակտին ու այցալը աղօտացեալ պայծառութեան մէջ ներքին դառնութիւն մը կը տեսնուէր:

Տեսաւ զպանդուխտը ու այլայլեցաւ: Հեռացոյց բովէն զվայրակ, Տարբազու խնստուն իշխանը, և մօտենալով եկողին՝ ըսաւ տապնապալ.

— Յարգոյ ծերունիք, դու հօն:

— Այ՛, — պատասխանեց պանդուխտն, — և մինչև հօս գալու և քեզի օջապակաբ լուր ու խորհուրդ մը տալու համար կենանք վտանգի մէջ գրի:

— Ի՞նչ, — ըսաւ թագաւորն խոտված, — Բերնէդ Ելածն եթէ տեսուր և

եթէ ուրախալի, ճշմարիտ են, որոց հաւասարապէս շորհակալ կ'ըլլամ:

Ըսաւ պատանին այս խօսքերը տխուր բայց արքայական մեծվայելչութեամբ մը. և ապա տուաւ ծերունոյն նստարան մը որ նստի: Երբունին պաշտեալ ու անթարթ աչքը նայեցաւ իրեն. նայառածք մը որ խառն էր սիրով ու տրտմութեամբ, և գուցէ նաև խղճմտանաց խայթով մը, և ապա հնազանդելով նստաւ:

— Կարևոր է երբեմն ցաւալի լուրեր սլ բերել, — ըսաւ պանդուխտն նստելէն ետքը. — վասն զի միշտ տէր չենք մեր անձին, մեր գործոցը ու բանիչը: Աստուածք կ'առաջնորդեն մեր ձեռքին ու կը ներշնչեն մեր շրթանցը, երբեմն բժշկելու երբեմն սլ վիրաւորելու համար: Կ'ուզեն իրենք որ իմ բերնովս ցաւալի ճշմարտութիւն մը յայտնուի քեզի, որուն վրայ թէպէտ վշտացայ, բայց նուաաս գործի մ'եմ իրենց ձեռքը: Արչափ ալ ցաւալի է լուրն, քեզի համար ուրախալի է: Գոռոզ տիկինն որ կանգնեց իր վրանը յԱլուր, պատասխատ է թափելու վրադ իր բազմաթիւ ու զօրաւոր բանակը, բայց քիչատենէն պիտի ընկճի իրեն ամբարտաւան գոռոզութիւնը:

— Ի՛նչ կ'ըսես:

— Մէկալ օր, — կրկնեց նորէն ծերունին ծանրութեամբ — մէկալ օր, Տանա ամառն վեցերորդ օրը, զոր դուք Գարմապաղ կ'անուանէք, ապստամբեցաւ Բարեւուն. և գուցէ այսօր ապստամբութեան դրօշը կանգնուած է բոլոր Սենասարայ երկրին մէջ, Հպատակ ազգաց ազատութեան ժամն հասած է:

— Ի՛նչպէս, — հարցուց Հայոց թագաւորը, զարմանալով այդ անակնկալ լրոյն վրայ:

— Բարեւուն, — պատասխանեց ծերունին, — տհածեցաւ պատերազմի հրատարակութեան վրայ, պարզապէս գոռոզ կրնան փառասիրութեան ընծայելով զայն: պատերազմի մը որ ուրիշ անգամէն յայտնի էր թէ աղիտաբեր պիտի ըլլար իրենց, Երբովիցայ պարտութեան ու մահուան յիատակը տակաւին կենդանի էր ամենուն մտքին մէջ. և ոչ ոք կրնար մտաւոր գրծի տարի առաջ նոյն իսկ Կինուո Շամիրամայ ամուսինը լի վրէժխնդրութեան խորհրդով թէպէտ կը մտածէր բնաջինջ բառնալու յերկրէ՛ Հպակայ սերունդը, սակայն հարկադրուեցաւ չափաւորելու ինք գինքը ու բարեկամութիւն կեղծելու՝ պատգամաւորներն ու առանձնաշորհութիւններ զրկելով Արամայ քու նախորդիդ: Թող պահէ Արամ խաղաղութեամբ իր դաւը, կ'ըսէին

պատգամաւորներն, և իրաւունք ունենայ մարգարտայեռ վարտակալ կրկնու ու մեր երկրորդն ըլլալու: Ուրեմն եթէ Նինոս իր բոլոր ուժով վախցաւ պատերազմի ելլելու Հայոց վրայ, պէտք էր արգեօք որ իր այրին յանդգնէր առ այն: Դամիրամ ոչ թէ մայր այլ թշնամի է իր ժողովրդեանը, եթէ պատանին մը վրէժ խնդրելու համար անխիղճ ու զենայ զոհել սրոյն բերան այնարհի մը ծաղիկ երիտասարդութիւնը, աշխարհի մը որուն չի վերաբերիր ինքը թէ և թագուհին է: Այսպէս խօսեցաւ Բաբելոնի երբ Դամիրամ մեկնեցաւ քաղքէն, և զայրանալով ապստամբեցաւ: Քաղքին մեծամեծներն անարժան դատեցին զինքը զահուռ, և Պարսիացի մեծագործ աշտարակին ծայրէն ինչպէս բաշանաներ անարժան քարոզեցին թագաւորութեան: Եւ հօն մեկնեան մէջ թագաւոր օծեցին զՆինուաս բուր Աբրատից ազգին վրայ կամօք ու հաւանութեամբ ժողովրդեան:

— Ինչպէս իմացար այս բաներն, — գոչեց Հայոց թագաւորն զարմացմամբ: — Ինչպէս այս լուրն քիչ տաննուան մէջ տասուերկու օրուան ճամբայ ըրաւ:

— Տեսնուոյք ամեն բանի տեղեակ են, — ընդհատեց ծերունին. — և միթէ չէիր գիտեր: Բայց գիտնաս որ գերմարգկային բան մը չէ այս բանս: Առաջուց արդէն ամենայն ինչ պատրաստուած էր մեծամեծաց մէջ, և հազիւ թէ ծագեցաւ ապշտամբութիւնը, կրակաց երկայն շարք մը բլուրէ ի բլուր հասուց մէկէն լուրը մինչև Ատուր գաշար:

— Մե՛ծ գիւտ, — գոչեց Արա զարմացմամբ: — Դամիրամ բանին էութիւնը գետ չիմացաւ:

— Ոչ, չիմացաւ, — պատասխանեց ծերունին. — ուրախութեան բոցեր կարծեց զանոնք և կամ զոհագործութիւն առ երկնաւորս: մինչդեռ Բաբելոն իրեն գահնկեցութեան աւետիւրը կու տար: Տխուր լուր տասուերկու օրէն հասաւ աւանը... որ բաւական էր հաստատելու ու զօրացնելու Նինուասայ նորահաստատ գահը: Իրեն հետ է շորից լեզուաց ժողովուրդն, իրեն կնոս են քահանայք և ամենայն մեծամեծք ու գաւառապետք:

— Բայց զեռ զօրաւոր բանակ մ'ունի յԱտուր, — ըսաւ թագաւորն, տխրութեամբ մը շարժելով գլուխը: — Իրէկ լրբտաններս դաշտավայրին զանազան կողմերէն դառնալով, ըսին թէ անհամար է զօրացը թիւը:

— Թերևս, — պատասխանեց մէկէն ծերունին, — բայց վատախիտ ու անհա-

ւատարիմ են զօրքն: Ինչ վատակութիւն կրնա ունենայ այն ժողովրդոց վրայ որ երէկ թշնամի էին և նյարդ գինուոր: Կը համարին, օրինակի համար, որ Մարք՝ ազնուական Մարաց ազգն սիրով պատերազմի իրեն համար: Արդէն երջանիկն Բակտրիք, կենդրոն ու առաջնորդ բոլոր իրանայ որդւոց, հազիւ կը համբերեն գերութեան լծոյն:

— Բայց միթէ Զերտուշք իր իշխանն, հիւր գնացած է՞ ի Բաբելոն: միթէ Անուասայ պահապանն և ուսուցիչը չէ՞: Թագուհին չի՞ յարգեր ու չի՞ մեծաբեր գինքը, ինչպէս կ'ըսեն, դահուռ բոլոր խորհրդականներէն աւելի:

— Զօրին ալ աւելի կը յարգէ, — կըրկնեց ծերունին հեզնութեամբ. — բայց լաւագոյն կ'ըլլար եթէ փոխարինէր սէր ընդ սիրոյ:

— Ո՛հ, — գոչեց թագաւորն. այդ խօսքն իբրև սուր փուշ մը կը խոցոտէ սիրտս: Բայց արդեօք Բակտրից իշխանն սիրեց զՔագուհին:

— Այդ կախարդն աստուածատիպ գեղեցկութիւն մ'ունի, ուսկից շատերն խաբուեցան, այլ Զերտուշք ամենէն աւելի դժբախտն եղաւ, և չկրցաւ սիրելի ընել Մարաց գերութեան լուծը:

— Կը հասկընամ. — ըսաւ Մրա. — Զերտուշք ամոմի ծաղիկն իմաստունը չէր:

— Ոչ. — պատասխանեց միւսն: — Ինքն պատասխորթեան գրգռիչն է Մուսատ ծերունւոյն հետ՝ զոր կը տեսնես, ծնեալ յինչոս, որուն մինչև ափանցը վրայ փորձեց գողոզ թագուհին մղելու իր պատերազմական երկվայր: Մե՛նք ենք այդ բաւակցութեան հոգին, և նպատակնա է տապալել այնխիտ իշխանութիւն մը՝ որ կը սպաննայ արշաւելու ընդ ամենայն երկիր և նուսճելու բոլոր ինքնիշխան ժողովուրդները: Մե՛նք հոգին ենք, իսկ գու գորաւոր բազուկն պիտի ըլլաս, ո՛վ արթայ. և գիտնաս որ Դամիրամ կը ջանայ միշտ յափշտակելու քեզմէ պատիւը ու թագաւորութիւնը:

— Լաւագոյն է որ կեանքս առնու, — ընդհատեց Արա. — լաւագոյն է որ մեռնիմ:

— Ոչ, պիտի ապրիս ու պիտի յաղթես իրեն: Կը յաղթես, եթէ արութեանդ հետ ունենան նաև խոհեմութիւն:

— Անտարակոյս. բայց ըսիր որ ուրախարար լրոյն հետ խորհուրդ մ'ալ պիտի տաս ինձի: Ես ենք պայն, — յաւել Արա խորին տխրութեամբ, — զոր եթէ օգտակար

տեսնեմ հայկական ժողովրդեանս՝ բիրտ շնորհակալիք քեզի՝ բոլոր սրտէ:

— Լսելէդ վերջը կը գտան թէ օգտակար է կամ ոչ: Կու տամ քեզի այն խորհուրդն յանուն մեր Կերթովթայ ցեղին դէմ՝ որած դաշնադրութեանը, և կու տայ այնպիսի մարդ մը՝ որ տեսնելով զքեզ արի, մեհանձն ու հաւատարմի իր խոստմանը, սիրեց զքեզ հայրենի սիրով: Իմատուեք որ կ'աշխատին ծածուկ ճամբով որպէս զի յաղթանակէ ճշմարտութիւնն, պէտք չէ որ ետ քաշուին երբէք արուպէն ճամբէն և ոչ ալ ցրուեն իրենց ոյժը ընդունայն հոգեբով ու գործերով, ինչպէս կ'ընէ հասարակածին մարդն: Այսպէս եղաւ ինծի ալ. բնութիւնս այն աստիճան զօրաւոր չէր որ ծննել տար սրտէս ամեն փափակ զգացումն: Կը սիրեմ զքեզ իբրև իմ որդիս, կը յարգեմ իբրև թագաւոր, և կը զարմանամ վրաց իբրև քաջասիրտ: Իրաքանչիւրոց յանձնուած պաշտամանց մէջ՝ ընտրեցի Դամիրամայ հակողութիւնը, որ ամենէն նուստն ու վաճառական էր, մինչդեռ այլոցը փառասուր ու անվտանգ: Բայց ընտրեցի զայն որպէս զի քեզի մօտ ըլլամ, մի վեհանձն պատանի, ցուցընեմ սէրս, և փրկեմ զքեզ այն մեծ կործանմանէն, կը հաւատամ ըսածներուս ճշմարտութեանը:

— Կը հաւատամ, — պատասխանեց Արա, բռնելով ձեռունդն ձեռքէն:

— Մտիկ բլէ ուրիշն խորհրդոյս: Դամիրամայ բանակն զօրաւոր է թուով: Ո՛ր պիտի սպասես իրեն:

— Հօս, Հայրցձորոց բլրոց վրոյ, ուր հռչակուեալ նախահայրս խորտակեց երբեմն Կերթովթայ զօրութիւնը:

— Դատ մօտ է այս տեղն Լուկտի: Չեն վախար որ սպտերազմը սկըսելէն ետքը քիչ ատենէն նորանոր բանակներ հասնին զաշտավայրէն:

— Թող հասնին. մի առ մի կը ճակատիքս մենուն դէմ: Քառասուն հազար զօրքն աւելի չեն կրնար ազատօրէն շարժիլ այս հովտիս մէջ:

— Իրաւ է. բայց չեն մտածեր այն վտանգներն որ կրնան յառաջ գալ առաջին մեծ բարձան մը անջողովութենէն:

— Զրուանայ ձեռքն է պատերազմի բախար:

— Այ՛, բայց Զրուան խոհեմութեամբ գործողին միայն կը շնորհէ յաղթութիւն, Լեռնային է Հայաստան, և ամեն քոյիդ կրնան նորանոր Հայրցձորեր ունենալ: Չեն կրնար ներս փակել զթշնամին, ստիպել զինքը յառաջելու, շփոթել այս հով-

տացս մէջ, նիղել ժայռից վրայէն, սպառել պաշարը, ուշացնել վերջապէս պատերազմը, և ուժարկն ընկէ՞ր ետքը, սպասել իրեն վանայ լճակէն անդին, ամրապարիսպ Արմաւիր քաղրիդ մօտ: Եւ զիտցիր որ գործն և ոչ իսկ այս վերջին կէտին պիտի հասնի, վասն զի Դամիրամ քիչ օրէն պիտի լռէ Բարեղոնի սպասամբութիւնը, պիտի հասնի պաշարն, և ոչ որ պաշար պիտի հասցընէ իրեն, և այնպիսի բազմաթիւ բանակ մը սովատանջ պիտի շարդաի: Դամիրամ թշնամոյն երկիրն մէջ, ամենքէն թուաւ, և բանակին տհաճութենէն և յուսահատութենէն՝ բռնադատուած՝ պիտի հարկադրուի ետ քաշուիլ, և այն ատեն կրնան յանկարծակի դիմել վրան ուզած կողմէդ, և կամ պատուաւոր խաղաղութիւն մ'ընել հետք:

— Փեղեցիկ է խորհուրդդ, — ըսաւ Արա, քանի մը վայրկեան լռելէն ետքը: Խաղաղութիւն ամենէն չեմ յուսար: Վաշաղկ Տարբազու իմաստուն խխամն և իմ առաւջին խորհրդականն արգէն մտածեր էր նոյն բանին վրայ, բայց ապա իբրև անհրճունիկ՝ մէկդի թողեր:

— Ինքը չէր կրնար գիտնալ Բարեղոնի ապստամբութիւնը, — աւելցուց մէկէն Սոււմար, — և այս զէպքը...

— Մո՛ւ, իմացայ ըսելիքդ, — ընդհատեց թագաւորն: — Բայց աղիտաբեր է այս տեղս: Բզնունեաց նոժիրական սօսիներն որոտացին արգէն այս պատգամն, թէ Հայոց Զորոց մէջ պիտի ըլլայ Բաբելացոց գերեզմանը:

— Դատ տարակուսական բան է պատգամն, — յիշեցուց Սոււմար համառօտիւ:

— Չեն հաւատար որ պատգամն Աստուածոց կամրն է, — հարցուց Արա հաստատութեամբ:

Սոււմար խորին մտածութեամբ մը ձուլով գլուխը, ըսաւ թէ իմաստնոյն մտքին մէջն է Աստուծոյ պաշտելի տաճարն ու ճշմարիտ պատգամն:

— Բայց ո՞վ կրնայ վկայել իր անձին համար թէ իմաստուն ըլլայ, — կրկնեց Արա որոտութեամբ մը շարժելով գլուխը: — Ինչ որ է, բիրտ շնորհակալիք քու բարեկամական խորհրդոյդ. բայց գիտնաւ որ քուեայն արգէն ձգուած է: Բաւական չէ՞ որ ինծի համար Հայաստան մինչև այս կէտը հասաւ: Լուսազոյն է օր մ'առաջ վերջ տալ խնդրոյն: Հօս կը պատերազմիք արտթեամբ և Հօս կը մեռնիք՝ եթէ չկարենանք յաղթել: Դամիրամին ձեռքը չեմ ընկնար կեղեկանի, կ'իմանաս: — շարունակեց պատանին զջողովեամբ, — Իր-

զում տուած եւ՛ Սանտիին սիրելի ստուե-
րին վրայ այս բաննա համար. Սանտիին՝
որ իմ սիրելի բարեկամն էր, որուն յի-
շատասի կենդանի է յամենայնի. թէ և չի
կրցայ որչ կերպով տեսնալ գէմքը այն
աշուար գիշերուան մէջ՝ յորում սկսան
իմ ամեն թշուառութիւններս: Մա՛ն բիչ
կերպով կրնայ վնասել ինձի, վասն զի
արդէն սպաննած է պիս սպառելով սրբ-
տէս հաւատքն: Ո՛վ հայր իմ, կեսնքս տան-
ջանարան մ'է ինձի, դառն օրհաս մ'է հոգ-
ւոյ: Կը սիրես զիս ըսիր. շատ լաւ. եթէ
ստուգիւ սիրէիր նաև ստորերկրայ եր-
կիրալայի մթութիւն մէջ, գթալով վրաս
դաշտն մը կը մխէիր սիրտս, պղնձէ դռնէն
ելլենէս առաջ:

Սուսմատ ծուց զլուխը ու կը մտածէր
կենտրնով զոտնն և գերկր նշմարելով:
Խզճի խայթ մ'ունէր որ կը ստգնապէր
գինքը մեծապէս: Կը զգար Արայի ցաւոց
սաստկութիւնը ու վիրացը խորութիւնը՝
որուն բացուելուն պատճառ հիգր էր: Ս-
պառած սիրտ մ'ունենալով հանդերձ՝ ի
զութ կը շարժէր տեսնելով զանմեզ պա-
տանին, այն անխորձ սիրտն, որ վեհանմն
ու աննկատ ՚բնաւորութեանը պատճառաւ
գիւրութեամբ գլորելի էր փառասիրաց թա-
կարդին մէջ: Ինչայնով իր անմեղութեանը
ու մանկական արութեանը, ձևոնտու եղեր
էր զէթ կենացը արատութեանը, որուն հա-
մար կը յանգրմանուէր յանգէտս գծբախտ
պատանիէն: Սակայն աչ սիրեր էր զինքը,
ու կը ցաւէր մեծապէս այդ կէտը հասցը-
նելուն վրայ. անմեղաբար գոհելով զպա-
տանին փառասէր մտածութեանց ու գոր-
ծի ընելով ծանր վրէժխնդրութեանց: Սս-
տուած ինչպէս քարեգործին նոյնպէս և
չտրագործին սրտին մէջ խզճի խայթ մը
գրած է որ շարունակ կը խռովէ զինքը յի-
շատակաւ իր յանցանացը: Սուսմատ կ'իմա-
նար ըրածին ծանրութիւնը, կ'ուզէր ամ-
բառնալ զլուխը և ըսել շայտը թագաւո-
րին. — Ե՛ս մեն լսածք և ամեն տեսածք
բոլորն ալ խարէութիւն են: Սանտիին վրայ
լսածներէք ու տեսածներէք և ոչ մին ճըշ-
մարիա է, և զու մոգական ազդեցութեամբ
կախարդուելով՝ համարեցար տեսնել մե-
սելոյն գէմքը այդ խարէական երևութիւն
տակ զոր մեր չարահնար արուեստն ներ-
կայացուց թեղի: Բայց խրախուսուէ ու
միտքը թեղի ժողով: Գիտեն արդե՞ք թէ
ծանօթ է մեզի բոլոր քու անցեալդ: Միթէ
Միլիգոյ անտառին գիշերային լուսութեան
մէջ, Եսմիրամայ առջև ելլելու մտածու-
թեամբ գայրացած չի խոստացար երգմամբ
ամուսնանալու Աթոսային հետ, որով

խռովեցիր սրտիդ խաղաղութիւնը: Դեռ
ուրիշ շատ բաներ, շատ բաներ գիտենք,
ով արքայ: Մի բողբոլմին մարդական ձեռ-
քը յանձնը ինք զինքը: Իրենց զգացում-
ները, փափաքները, փառասիրութիւնները
ու մտածութիւնները, որ այսօր նպաստա-
ւոր կ'երևան թեղի կամ անտարբերաց,
վաղը օգտուելով բարեկամութենէք, քու
ագագութիւնդ թեղի դէմ կը դիտուին, միայն
թէ ննգամիտ չարակամին սկզբ կարենայ
գրեմք թեղի դէմ գրգռել: Պարէտ, քու
հաւատարիմք, գեղեցիկուհւոց մը թակար-
դէն քանուելով, ամենայն ինչ պատմեց
իրեն, սայինքն ինչ որ կարևոր էր մեզ գաւ-
նաւորելու այդ երևակայական տեսարանը,
զոր ճշմարիտ կարծեցիր. և իր լուսութիւնն,
իր մեղսացուցութիւնն սպաշույցաւ ոսկւով
և անկէց աւելի մաշուան սպառնալծօք:
Վասն յոյն յոյնական հիմա, վասն զի միշտ
մօտ էր պատուհասն, և ասկէ ետքը աւե-
լի ևս պիտի լուէ անանկելով զիս քու քովդ:
Երբ գաւակցաց մէջ են միայն ցըցուցի
թեղի դէմքս, և ես միայն թիչ ճանչցուածս
ստորի գրեզ բնակութիւնդ՝ Նիվիդդի պա-
տուարէն դուրս: Զո՛հ եղար, ս՛վ արքայ,
Զերտու շղիատելութեանը, որ մեր մէջ ա-
մենէն զօրաւորն էր, և թիչ առաջ ըսած-
ներս բոլոր զինքը կ'ակնարկէին: Ինքը հա-
սարակաց գատին շահուն հակառակ իր
մոլեգին կատաղութեան ձայնին միայն լսե-
լով, կ'ուզէր քու մահդ, և հազիւ կրցայ
խափանել այդ ջարագուշակ վճիռը և
զատել կիսներդ: Եւ ոչ այսչափ միայն
պէտք է որ արգիլեմ՝ նաև առաջիկայ պա-
տերազմը, և պարզեմ մերստին սրտիդ
խաղաղութիւնը: Զրարտուած է այդ
կրին, և երկուքնիդ ալ բռնուած էք պատ-
րանաց թակարդին մէջ: Սպաննէ՛ զիս, ս՛վ
արքայ, տանջէ՛ զիս ինչ և իցէ՛ դառն տան-
ջանօք. բայց զիտցիր որ այս է ճշմարտու-
թիւնն »:

Սպալէս կ'ուզէր խօսիլ Սուսմատ: Ճշմար-
տութեան պարզ խոստովանութիւնն կը
խռովէր գինքը ու կը փակէր շրթունքը:
Բայց ինչպիսի՞ մեծ ամօթ էր իրեն սակիւս՝
Սրային առջև իբրև անարգ ստախոս մ'և-
րկայ. խաբերայ մը, Սուսմատ, որ Մանուի
աշակերան էր ու նուիրական Վեսայից
թագաւանն: Միթէ թագաւորին օգտակար
ըլլաւու ուրիշ կերպ չկար, առանց այնչափ
նուստաստանալու: Կը փնտտէր այդ կերպը,
բայց խռոված ըլլալուն չէր կրնար զանել:

Եւ երբ այսպէս տարակուսած էր և տագ-
նապետալ՝ ի խզճէ ու յամօթոյ, ներկայացաւ
վրանին առջև Վաչդակ, Տարբազու իշ-
խանս. այնպիսի զիմօք ու շարժմամբք, որ

կ'երևար թէ կտրուոր լուրեր ունէր հա-
ղորդելու :

Առիթը կորսընցուցի . բախան է որ կ'ու-
զէ . — այնպէս կ'ըսէր մտքէն անշուշտ Սու-
մաս :

— Ինչ լուր . — Հարցուց Արա՛մ ծերունի
ու արդիւնաւոր զորապետին :

— Հիծեալ մը հասաւ Լուկտիէն . . . ըսաւ
Վաղչակ, և ընդհատեց յանկարծ խօսքը
գիտելով զՍումաստ :

— Խօսէ համարձակ, — ըսաւ Արա, —
ձանօթ է մեզի այդ պանդուխտն :

— Հասաւ Լուկտիէն, — կրկնեց զար-
ձեալ Վաղչակ, — և լուր բերաւ թէ բարե-
լական բռնակն թողլով Սուտը դաշտը կը
յառաջէ դէպ'ի մեր կողմը . Իր թև երն մինչև
հորիզոն կ'երկայնին եղջիրքով, անհամար
թուով բանակ մը մարտիս պէս, որ կը
թափի դաշտի մը վրայ ապականելու զա-
մենայն :

— Ատենն էր, — գոչեց թագաւորն : Ո՛ր
կողմը կը գիմէ թշնամին :

— Արբընտիր զօրքն դէպ'ի Եփրատ,
մինչդեռ գոցէ ուրիշ մաս մը որ կը յառա-
ջէ ձախակողմեան արժույքէն, գիմէ Տի-
գրիսի ակունքը : Ընդունայն սպառնալիք
մը կ'երևայ ինծի ատիկայ, սակայն անցքերն
ազկկ ամրացած են, և քիչ մը զօրք բաւա-
կան է արգելելու զիրենք :

— Եատ լաւ, — ըսաւ Արա . — ուրեմն
ինչ պիտի ընենք հիմա :

— Տէր իմ, — պատասխանեց Տարբա-
զու իշխանն, — գիտես արդէն թէ որն է
լաւագոյն ճամբան : Թողունք որ մտնեն
այս հովտիս մէջ, ուր կը գտնեն իրենց
մահը զից օգնականութիամբ :

— Լսեն քեզ Գիր, — յաւել թագա-
ւորն . — քայց դեռ մտածինք . որն է լա-
ւագոյնը . հօս սպասկն թէ ետ քաշուիլը,
որպէս զի չկարինան նորանոր ու անխոնջ
զօրանանօք ամրացնել բանակինն, որպէս
զի ուշանայ պատերազմը և մենք ժամանակ
վաստրկինք . և մէկ կողմանէ նեղելով գի-
րենք, սպասենք լաւագոյն առթի : Գիտ-
ցիր Վաղչակ որ Բարելոն սպառամբած է
Եամիրամայ դէմ, ինչպէս նա և բոլոր Սե-
նաարայ երկիրը : Այս մարդն զոր կը տես-
նես, և որուն մեծ հաւատք ընծայելու ես,
քիչ ատեն է որ բերաւ ինծի այս լուրը :

Եւ մանրամասնաբար ամենայն ինչ պատ-
մեց իրեն, ինչ որ կ'առաջարկէր Սումաստ :
Իսկ Տարբազու իշխանն կամ չի հաւանե-
լով խորհրդոյն և կամ չի հաւատալով ան-
ձանօթ պանդխտին, պատասխանեց .

— Այլ ժամանակն անցած է : Բզնուեաց
պատգամն խօսեցաւ մի անգամ, և բանակն

կը դժկամակի եթէ փոփոխութիւն մ'ընենք
մեր նախկին որոշմանը վրայ, վասն զի վա-
տարար փախուստ մը կը համարի զայն թըշ-
նամուոյն առջևէն :

— Կը լսես, — գոչեց թագաւորն դառ-
նալով առ Սումաստ :

— Թող այնպէս ըլլայ, — ըսաւ նա հա-
մակամութեամբ . — Միայն չնորհէ ինծի,
ով արքայ, որ քովդ մնամ ու գործակից ըլ-
լամ՝ քեզի :

— Բայց . . . — ըսաւ թագաւորն քնտա-
նեբար — թէ որ դժբախտութիւն մը պա-
տահելու ըլլայ քեզի, Թէ որ ճանչցուած
ըլլալովդ թշնամեաց կողմէն . . . :

— Ինչ փոյթ, — ընդհատեց Սումաստ : —
Միթէ չըսիր քիչ առաջ թէ պատերազմի
բախտը Զրուանայ ձեռքն է :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

Արգարու երգն

Բարեկացուց Լուկտի մտենալուն ձայնը
տարածուեցաւ մէկէն Հայկական բռնակին
մէջ, և պատերազմասէր զօրքն ողջունեց
զայն ցնձութեան ազադակներով :

Թշնամուոյն սպասելու համար Հայոց ըն-
տրած գիրքն շտոյսարմար էր : Գիտէին տե-
ղւոյն ամին կողմերը ու անցքերը, բոլոր
ճամբաները ու ծածուկը . գիտէին ուր թաք-
չիլ և որ կողմէն յանկարծ գուրս ելլել, ուր
գետոց հուն կար և ուր դժուարին անցքեր :
Եւ այս ամեն զիրուութիւններէն զատ նուի-
րական էր տեղն փառաւոր յիշատակներով .
ուրեմն աւելի ինչ բան կը պահանջուէր :
Բզնուեանց խօսուն սօսիներն քիչ որ առաջ
պատգամ իտուեր էին թէ է'ի Հայոցձոր է
Բարեկացուց գերեզմանը . և նուիրական
տեղւոյն սրբազան պահապանայ բերնով
տարածուեր էր պատգամն . որով խրախու-
սուեր էր ամբոխն ու վառուեր 'ի սէր հայ-
րենեաց :

Հայք՝ Հիմալայայ զազաթներէն իջնող
ժողովրդոց նման կը պաշտէին անհուն ծա-
մանակը, Զրուան Արեւելէն անուամբ, ուս-
կից բոլիսր էր ԱՆուրա, Հոգի աստուածու-
ղէն ու յաւիտենական : Եւ որովհետեւ կը
համարէին զայն յամենայնի, ուստի ոտն
առ ոտն աստուածացուցին բնութեան բո-
լոր զօրութիւնները, Բաւանայ, Իրանայ և
Թուրանայ արեւնակից մերձաւոր ազգաց
նման, մերձաւորք իրենց անյազ արշաւա-
նօրը միայն : Իրենք իսկ լերան վրայ վա-
ռեալ կրակին մէջ կը տեսնէին յախտենա-
կան ոգւոյ զինջ՝ էութիւնը . իրենք իսկ լե-

ցուցին միջոցը, երկրիս խորը ու ծովուն
 սպիքները մանր աստուածութիւններով
 Քուշայ որդւոց մերձաւորութիւնն իսկ ու
 նեցաւ վրանին իր սպիգեցութիւնը, որով
 խառնակցին 'ի մի պաշտօն երկրիս բնա-
 կան զօրութիւնները ու հաստատութեան
 աստղերը, սակայն ունէին իրենք ևս իրենց
 խտարը յերկրիս և զՄիխիղգա Չարբանիզ
 յերկրի. գմինն կ'անուանէին Ատողիկ և ըզ-
 միւտը Մնահիտ. երկուքն ալ խտտակրօն
 պաշտամամբք պատուեալք այն մշտնջի-
 նաւոր ձեան ու խտտաբարոյ աշխարհին
 մէջ:

Այդ երկու մերձաւոր և երբեմն երբեմն
 թշնամի ցեղերն, ունէին իրարու նման գեռ
 ուրիշ պաշտամունք ալ: Այնչափ մաքուր
 չէր 'ի Հայտ Արեաց ազնուական արիւնն,
 այլ խառնուած էր քուշական արեան հետ:
 Կը պատմին որ նոյն իսկ Հայկ Սենաարայ
 երկրէն եկած ըլլայ, գուցէ ինքն իսկ Յա-
 կոպ կամ թուրանայ որդիքներէն ըլլայ,
 ջրհեղեղին աղատելոց հետ Արարատայ
 գագաթներէն վար իջած, և ապա վերա-
 դարձած իր առաջին բնակութիւնը: Ինչ
 որ է, շատ բաներու մէջ կը նմանէին իրա-
 ռու այդ երկու ցեղերն. նոյն իսկ երկու
 լեզուաց մէջ նմանութիւն կը տեսնուէր,
 և գիտէնք որ նախկին Հայոց գրութիւնն
 յայտնապէս փոխ առնուած էր Աքքադացի,
 ինչպէս քուշական նոյնպէս հայկական ժո-
 ղովորդեան մէջ կային 'ի վաղուց մագական
 բաներ, վիճակընկեցութիւն, հմայութիւն
 ու սնտոխապալատ արարողութիւններ. օրի-
 նակի համար Բզնունեաց սօսիներն, որոնք
 պատգամատու համարուած էին և խորին
 մեծարանաց պաշտօն կ'ընդունէին 'ի զիւ-
 րահաւան ժողովորդէնէ: Միթէ չի խօսե-
 ցան զճմարտութիւն երբ մարգարէացան
 Արայի թշուառութիւնները 'ի Բաբելոն:
 Հաւատայի էր ուրեմն և պատգամին այն
 խօսքը թէ 'ի Հայոցձոր պիտի ըլլայ թշա-
 մւոյն գերեզմանը:

Պատգամին ստուգուելուն ժամը արդէն
 մտնցեր էր: Բարեկարգիք երկար ատեն
 Ասուր կենսակէն ետքը, որ կարևոր էր այն
 պիտի բազմաթիւ բանակ մը կարգաւորելու
 համար, վերուցին վրաններն, ու կը յառա-
 ջէին դէպ 'ի լերանց կողմերը: Օր մը կամ
 աս առաւելն երկու օր կար որ գարնուէին
 իրարու այդ երկու բանակներն, թող յա-
 ռաջն, թող ամիտփոխին անձուկ հովտաց
 մէջ: Հայկական արժուին պատրաստ է գի-
 մաւորելու գիրենք:

Նոյն օրն արախութեան օր էր Հայկական
 բանակին համար: Կը հանդիպէին իրարու
 զինակիցք ու բարեկամք ու կը խօսակցէին

ըլլալիքին վրայ: « Վաղը պատրաստ ենք.
 վերջապէս հասաւ ակնկալեալ ժամը, 'կը-
 սենին իրարու, և թէ' » Ամենայն ոք հաւա-
 ստարձըլլայ իր պարտուոց տ:

Հայկական զօրաց իւրաքանչիւրոց ա-
 ջուրներէն կայծակ դուրս կու գար և արիւնն
 կ'ևտար երանխուն մէջ: Ամենքն ալ անխտով
 հանգարտութեան մէջ էին և կը սպասէին
 երջանիկ ժաման: Կը հանգչէին, բայց ա-
 ջուրներուն առջևն էր պատերազմը ու ա-
 ւարը: Գեղեցիկ էր հովիտը, ընդարձակ և
 ամրափակ ամեն կողմանէ, և կարևոր տե-
 ղեր կը հսկէին պահապանք: Կարելի էր
 ուրեմն որ բաբելական բանակն ճամբայ
 բանար իրենց մէջէն:

Ամենօրեայ սովորական վաստակոց
 ժամն անցեր և բանակին մանր ու զանա-
 զան պէտքերն հոգացուեր էին: Զօրակալք
 իրենց լայնախիճ աղեղունքը ու լայնատարր
 կապարճներն կախեր էին վրանաց տակ և
 ճամբուն երկայնութեամբ շարք իրենց
 սլաք և անոնց քով պղնձէ և կաշիէ եր-
 կայն վահանները: Փոխ ձիերը արձակելով
 իրենց ծանր կազմածէն, թողեր էին որ ա-
 զատաբար արածուին ու զուարճանան գե-
 տոյն մէջ: Եւ իրենք աստ անդ խմբովին
 նստած կամ շրջագայելով կը զրօսնուին:

Մեծ շարժման մէջ էր բարձրաւանդա-
 կին ստորտար, որուն վրայ կանգնած էր
 թագաւորին վրանը: Զինուորական պարն,
 հանդական գրօսանք Հայոց, բոլոր բազմու-
 թիւնը նոյն կողմը ձգեր էր, 'ի ձայն թափից,
 զորոնք կը հարկանէին հանդիսակցաց մե-
 ջէն ոմանք, պարողներն սրով յարձակումն
 կը կեղծէին, կը սպառնային սլաքով զանա-
 զան զիրք կ'առնուին, կը հեռանային ու կը
 մտնենային մեծագոյն թափով ու երազու-
 թեամբ, մինչև որ պարն կուրի երևոյթ
 կ'առնուր, մեծազոչ աղաղակներով, ու կը
 լծրնար հանդիսականաց ծափահարու-
 թեամբ:

Պարուն կը յաջորդէր երգն: Կը նստէին
 վրանաց տակ կորածն ուր որ աւելի ար-
 ձակ էր, և մէջտեղը քերթողներն, մրցե-
 լով իրարու հետ 'ի քերթողութեան: Կ'եր-
 գէին հայկական ժողովորդեան նախկին ա-
 ւանդութիւնները, 'իւրաքանչիւր ոք ըստ
 իւր հանճարոյն ու բեղմնաւոր երևակայու-
 թեանը: Գոխելով ինչ ինչ 'ի պատմութե-
 նէն ու զարգաբեղով ըստ ախորժելոյ լա-
 զաց: Այսպէս կը ծաղկէր քերթողու-
 թեան արուեստը, բայց ժողովորդական ա-
 ւանդութիւններն ալ առասպելական երե-
 ւոյթ մը կ'առնուին, որ կը զարգարուէին
 սպա նորանոր գոյներով ու սլատմական
 արտաքնայարգար երևութով:

« Բիւս Լս, — կ'երգէր մէկն, — զեռ
 Լս երկուց զետոց երկրին մէջ շինուած
 չէր աշտարակն, վկայութիւն մարգայտին
 յանդգնութեան, և ոչ երկնային բարկու-
 թիւնը պատկաններ ու իսառնակեր էր լեզու-
 ները, երբ կ'իջեւէին երկրիս Չրուան, Տի-
 տան ու Յարէթ »

« Հաղոր թէ բաժնեցին մէջընդմիջ երկրիս
 թագաւորութիւնը, Չրուան սիրեց մէկէն
 միւս երկու մասն: Տիտան ու Յարէթ գէմ
 կեցան ու պատերազմեցան հետք. վասն զի
 կը մտածէր Չրուան որ իր որդիքը թագա-
 ւորեցին ամենուն վրայ »

« Տիտան պիտի յաջողէր յափշտակելու
 Չրուանայ երկրին մէկ մասը, երբ Աստղիկ
 իրենց քայլը, սպիտակափայլ բաղդովը մէջ
 մտնալով խաղաղօք խռովեալ ողոր: »

« Հուանեցոտ որ թագաւորէ Չրուան,
 բայց երգմամբ գաշնադրեցան որ սպան-
 նին Չրուանայ բոլոր արու որդիքը որ կը
 ծնանէին, որպէս զի միշտ նոյն ցեղը չի
 թագաւորէ վրանին: »

« Ուստի կարգեցին մէկ քանի կորովի
 հսկայներ, որ հսկեն միշտ Չրուանայ կա-
 նանց վրայ: Եւ ըստ երգման սպանուեր
 էին արգէն երկու արու որդիքը, երբ Աստ-
 զիկ գիտախորտ, 'ի գոթ շարժելով կանանց
 վրայ որ կը հնծէին, անգութ արտերը 'ի
 գթութիւն շարժեց: »

« Չի մտնին Չրուանայ որդիք, այլ զօ-
 բաւու մարդիկ ստանին զանոց յարեմուտաւ,
 լերան մը գազաթան վրայ: Եւ ըլլայ այն
 լեռը իբրև երկրորդ Արարատ մը, ուսկից
 իջնաւ մեր որդիքը բաղմանցնելու զերկիր: »
 Ըսաւ քերթողն ու լռեց, որուն յաջոր-
 դեց ուրիշ մը նոյնպէս հաճոյական ունկըն-
 դրաց: »

« Քսիտութրոս բարձր կողմեր նա-
 ւարկելէն ու Արարատեան լիբանց բար-
 ձրագոյն գազաթանց վրայ հանգչելէն ետ-
 քը, որդուոցը մէջէն Սէմ անուն մէկը, կը
 դիմէ դէպ 'ի արեմուտք, նոր տեղեր տես-
 նելու ու ճանչնալու փափաքով: »

« Կը հաննի հօս ու կը բնակի այս լիբան
 ստորտը օտոզակ 'ի զետոց, որ կ'իջնեն
 մինչև Աքքատից կողմերը: Երկու ամիս կը
 կենայ հօս, և լեռը իր անուամբ Սիմ կ'ա-
 նուանէ: Սնկեց կը խոտորի դէպ 'ի հարաւ
 ու արեմուտք, այստեղի դէպ 'ի այն կողմե-
 րը ուսկից եկեր էր: »

« Բայց իր արդուց մէջէն մին, Տարբան
 անուն, իր երեսուն ուստիօրքը ու հնգե-
 տասան զատերօքը, հանդերձ իրենց կո-
 զակցօքը, բաժնուելով առաջին հորէն, կը
 բնակին մեր մէջ: Եւ Սիմ 'ի որդոցն ա-
 նուամբ նոյն տեղը Տարօն կ'անուանէ, և

բնակած գաւառն ալ Յրօնք, որովհետև հօն
 ցրուեցան, ու բաժնուեցաւ որդին իր
 հօրէն: »

« Ուրիշ մ'ալ նոյնպէս զնոց բնակելու
 Քսիտիօրից աշխարհին սահմանաց մօտ, և
 կոչեց այդ կողմը իր տնուամբ Չարանուդ: »
 « Այս է ահա Սիմ ցեղին պատմութիւնը
 որ մնաց 'ի Հայաստան, քանի որ զեռ կ'կա-
 չէր Հայկ միակթարեւու զիրեք իր ներկա
 յութեամբը: Երբոր երեցաւ նա, բոլոր
 Սիմայ ու Քաւանայ գոտ ցեղերն և թուրա-
 նայ նուաճեալ որդիքն ընդունեցան կամա-
 կար իր հայրենի իշխանութիւնը, խառնե-
 ցան 'ի մի ազգ և 'ի մի կամք հսկային ձեռ-
 քին տակ: »

« Բիւժ բու պատմութիւնք, ո՞վ Հայոց
 ազգ. ստանք են նախկին ընտանի աւան-
 դութիւններդ: Այսպէս բազմամարդացաւ
 այն երկիրն՝ զոր պիտի պաշտպանենք հիմա
 ՆերքովՔայ որդուց անյազ արչաւանաց
 դէմ: »

Միտձայն ծափահարութեամբ ու բարձ-
 րագոյն ազադակաւ ողունեցին զերգիչն, և
 թագաւորն սիրալիր խօսքերով գովեց զին-
 քը: Գեղեցիկն Արա արդէն զուրս ելեր էր
 վրանէն ու նստիւր բացօթեայ բարձրաւան-
 դակին վրայ իր զօրապետաց հետ: »

« Գեղեցիկ է Սմբատայ երգը, — յաւել
 Վաչագակ Տարբազու իշխանն. — բայց չկայ
 մէկը, ո՞վ քերթողք, որուն քերթով խօ-
 սին 'իւր, և երգէ Հայկայ քաջութիւնները,
 իրմէ առաջ եղածներն մթին ու անորոշ
 բաներ են, թէ և գովելի է ձեր քանքն ան-
 կորուստ պահելու նախկին աւանդութիւ-
 նները: Բայց Հայկով մեր հայրենիքն անուն
 ու կեանք ժառանգեց. իրմով սկսաւ մեր
 պատմութիւնը. իրմով Հայաստանի մեծու-
 թիւնը: Երգեցէք զՀայիկ, ո՞վ քերթողք, և
 իր գովութեանն մէջ երևակայենք մերձա-
 ւոր պատերազմը: »

Մեծաւ հաճութեամբ ընդունուեցաւ
 Վաչագակայ առաջարկութիւնը, որուն իմաս-
 տութիւնը յայտնի էր ամենուն: Իրմով
 տարածուեցաւ Հայաստանի մէջ այն խօսքն
 թէ չի կրնար ձերմով զօրական ստել կամ
 անխորհուրդ բան մ'ըսել: »

« Այո՛, — գոչեցին շտտերն, արձա-
 գանք ապով Տարբազու ձերմոյս իշխանին
 և թաղաւորաց թագապրին բաժնին: — Ո՞վ
 պիտի երգէ Հայկայ քաջութիւնները: »

Տարտուեսեալ մնացին ամենքը, ու իրա-
 բու երեսը կը նայէին: »

« Երգել Հայկայ քաջութիւնները. —
 վերջապէս ըսաւ մէջընդմիջ մէկը. — ո՞վ
 կրնայ կամարձակիլ առ այն՝ քանի որ ներ-
 կայ է Արգար: »

— Ինքն է երկնաճառոց քերթողն, — յաւելի ուրիշ մը. — Ինքն է երգոց տէրն, Փառազարդ զիւցաղնը չունեցաւ երբէք և պիտի չունենայ քան զայն արծառնաւոր երգիչ մը:

— Մեծ յանդգնութիւն է, — կրկնեց ուրիշ մը, — երգել Հայկոյ քաջութիւնները, քանի որ քաղցրաձայնն Սրգար մէջերն է. որպէս թէ արեգակնն ծագելէն հտաքը, զիւրեային աստղն ջանար յայթիւրտ անոր իր լուսովը:

Այն խօսքին ծերունեաց մէջէն մին ծիծաղեցաւ, այն՝ որուն գարծար էր ամենուն այբը նոյն վայրենին: Վասն քահանայից նման սպիտակազգեստ էր նա, և ունէր կողը սուսեր և ուստը վրայ կապար՝ լայնախիբ: Կրծկեցաւ նա, և բարիճեռութեամբ մը կարկառելով աջ բազուկը, խօսեցաւ այսպէս.

— Գեղեցիկ է, ո՛վ պատանիք, ծերոց արուած գովութիւնն թէ և չարագանցութեամբ: Ծերերը գովողն՝ վստահութեամբ կը գովէ, վասն զի փորձ են իրենց հասակաբարձի են երկնատուր պարգևք, և ուսուցիչ ու առաջնորդ նոր սերնդոց: Ետրհակալ է ձեզի, ո՛վ պատանիք, Հայկոյ երգիչն, որ թէպէտ թերահանձար, այլ ձեր համարմամբը իրախոսեցաւ: Կրանի՛ ձեզ, որ գարգանալով ՚ի տես, արգէն փորձ ըլլալովնիդ արուեստին, բարձրագոյն կրթութիւն մը պիտի տար Հայկական ժողովրդեան, աւանդելով յետնոց Արամայ որդւոյն Սրա գեղեցիկն գործերը ու բաջութիւնները:

— Կեցցեն զու, ո՛վ ծերունիք, և երգես Արայի քաջութիւնները, — պատասխանեցին միարբան:

— Պատերազմի բախտն Չրուանայ ձեռքն է, — ըսաւ Արգար բարձրաձայն: — Չինուորն պիտի չըսէ վաղը. այլ այսօր հայրենի երկրին սպասարանութեան նամար ամենայն Հայ պիտի գինուորի, և ոչ իսկ ծերք յետնեալ պիտի ըլլան քան զերիտասարդս: Բայց ՚ի բաց թողունք սնտոի խօսքերը ոչ ՚ի խօսս այլ ՚ի գործս կը ճանչցուի մարդ: Հայկոյ քաջութիւնները կ'ըզէք որ երգեմ: Եթե բոսի բերթողս բոլորովն լռելէս առաջ գոհացնեմ զձեզ վերջին անգամ մ'ալ:

Սրախոսութեան ազադակաւ մը յայտնեց ամբողջ իր շնորհակալութիւնը առ ծերունին, որուն յարգեց թպէ ինչպիսի մը: Թիւն մը որ կը նշանակէր թէ ինչպիսի մը տաղբութեամբ մտիկ պիտի ընէին իրեն: Ամենուն ծանօթ էր երգը, ինչպէս նաև երգին նիւթը: Այլ սովոր էին երգիչը այլաբանիկ եղանկ, աւելցնելով վրաս բերթողական գարգեր, յորում՝ յարողակ էր Արգար:

Իր ընկերաց յամենէն մերձաւորին ձեռքէն առնելով թափը, բաղխեց զանազան ձեռքով, զարթուցանելով թմբուրեալ երևակայութիւնը, և սայա դարձուց եռանդուն ուղուրները շուրջնակի, և սկսաւ այսպէս.

« Ի միծայ աստուածոց սկսիմ, Ահաւորք իրենց մեծվայելութեամբը, աշխարհիս ամենայն բարիքը իրենք պարգևեցին, և եղան գերագոյն պատճառք բոլոր արարածոց և բազմանալոց մարդկան: Իրենցմէ առաջ եկաւ հսկայից ցեղն, կողովիք մարմնով, անպարտելիք ու բարձրահասակը, որոնք գոռոզութեամբ ձեռք կողարին Բաբելոնի աշտարակին շինութեան: Երբ գործը կը յաւաթէր, բռնաշունչ աստուածասաստ հովը կործանեց զայն հիմնայատակ: Եւ սպա խառնակիւով լեզուելին՝ շփոթութիւն ձգեց մէջերին: »

« Ո՛վ ամենապայծառք Հայկ, որդիք թորգոմայ, ՚ի ցեղէն Բաբելի, իշխան զօրաւոր ու քաջազդեալուր, ո՛վ կրնայ արժանապէս փառաւորել զու անունը: Համբաւաւոր գեղեցիկութեամբ ու զօրութեամբ մարմնոց, զանգրահեր, կապուտ աչք աստուածամանն, զոռ ու հաստաբազուկ, բայց զթած և արգար, զու հսկանակ կերաց արն ամենուն՝ որ կ'ուղէին սիրել Հեսկայից ու գրեցազանց վրայ: Ազնուական եռանդեամբ վառեալ, գինուեցար՝ Ներքով թայ բռնութեան դէմ, երբ մարդկային ազգը սարածուեր էր երկրիս վրայ: Կային անոնց մէջ հսկաներ, կողովիք մարմնով և վստահ իրենց ու ժոյն վրայ, որոց իւրաքանչիւրը միտք մոլեղանարու սուր ընկերոջը կողը, ամենքն ալ իրարու իշխել ջանալով: »

« Բախտն նպաստելով Ներքով թայ, տիրեց բոլոր երկրիս: Ներքով թայ՝ Մեստրիմի որդւոյն, որուն հայրն էր Քուշ, յորդոց Տիտանայ: Հայկ մերժեց ու չի հնազանդեցաւ իրեն, և համանուն աստղին՝ նման սպայծառացեալ, քաջուեցաւ դէպ ՚ի հիւսիս, տանելով հետը բոլոր մանր աստղերը, իր որդիքը, դստերքը, թոռները, ընդոճիները, ընդ ամենը գրեթէ երեք հարիւր մարդ: Ինչպէս նաև բոլոր իր ծառաները ու հաւատարիմ հպատակները: Առաւ մէկտեղ բոլոր իր ունեցածները, և գիմեց Արարատայ բարձրագոյն կողմերը, և կեցաւ լեռնայ մ'ոտքը, ուր իրմէ առաջ եկեր ու բնակեց էին շատ մարդիկ աշարակին կործանմանէն ետքը: Հնազանդեցուց զանոնք իրեն, կանգնեց շէնքեր, ու տուաւ ՚ի ժառանգութեան: »

(1) Որին, համաստեղութեանց մէջ ամենէն լուսաւորն, որ կոչի ՚ի մեջ Հայն, ինչպէս թարգմանուած է Յովթայ ու Նայեայ գրոց մէջ:

առնգութիւն Կառմոսի Արմենակայ որդւոյն:

« Բնկենցաւ հօնկէ իմաստուն հոկայն, ու գնաց իր մնացած մարդիկներով ընդ մէջ հրւսիսի ու արևմտից, և կեցաւ գաշտավայրի մը վրայ, որ կ'ըստի սյսօր Հայք այսինքն հարց տեղի: Քիչեցէք զայս ամենք նիգ ու սովորեցուցէք ձեր որդւոցը: Մի մոռնաք այն անունը ուր բնակեցան թորգոմայ տան հարքը, 'ի Հայկաչէն, այսինքն շինեալ 'ի Հայկայ: Դաշտավայրին հարաւակողմը, լայն ստորոտով լերան մը մօտ, հաստատուած էին Խոտայոց մէկ քանի ընտանիք, որոնք յօժարութիւնսք երգութեան իրեն հաւատարմութիւն:

« Բայց Ներքովք, տարածելով իր բռնաւորական իշխանութիւնը գաշտավայրին ստիւծուց վրայ, նախանձու այօք կը նայէր լերան արծուին. և կը հիւժէր ատելութեամբ տեսնելով Հայկայ մեծութիւնը: Ուստի զրկեց իր մէկ որդին հաւատարիմ մարդկանց ընկերակցութեամբ, որոնք գնացին և ողոր բանիք կեդծելով շարութիւննին, խօսեցան այսպէս.

« Դու մինչև հիմա, ըսին, բնակեցար ձեան ու միգի մէջ: Չափաւորէ ու ջերմացուր գոռոզ բարուցդ սառուցեալ ցրտութիւնը, և բարեկամանալով Տիտանայ, հպատակէ իրեն և սպրէ խաղաղութեամբ ուր որ կը հաճիս:

« Տիտան իր երկրին թող թագաւորէ, — պատասխանեց թորգոմայ որդին տհաճութեամբ: — Հայկ ոչ կը նախանձի և ոչ ալ կարօտ է իրեն: Գնացէք ու տարէք իրին այս համառօտ պատասխանը: Արտորդին հեռաձիգ նետը պէտք ունի ազատ ու ընդարձակ տեղուոյ:

« Ներքովք լսելով այդ աներկիւզ պատասխանը, մէկէն կը գտնանայ, և ցատմամբ աշտանակելով 'ի ձի, բազմածեռն գնդաւ կը հասնի յԱրարատ, Կառմոսի սահմանաց մօտ: Կապմոս կը փախի ու կ'ազատի իր պագուն թով, զրկելով առաջուց սուրհակահետեր:

« Գիտցիր, ո՞վ դիւցազն, որ Ներքովք իր կարիճներովը ու անթիւ բանակաւը վրադ կու գայ: Երբ տեսայ որ կը մօտենար, փախայ և եկայ իմացնելու, գու պէտք եղածն մտածէ ու հոգայ մեծ հանձնարովդ:

« Ինչպէս յրախս գեան, պատասխելով լերանց կողերը, ու հատանելով անտառախա հովանները, կ'անցնի անձուկ տեղերէն, և կ'իջնայ ու կը հոսէ ահազին գզրդմանը, նոյնպէս և Տիտան կը յառաջէր մռնչելով, անթիւ ու զօրաւոր բանակաւ:

բոլոր իր ոյճը զօրացը թուոյն ու արութեանը վրայ դնելով: Բայց խոհեմ՝ և իմաստունն Հայկ, կը ժողուէ մէկէն իր որդիքը, թուները, և բոլոր հաւատարիմ մարդիկն, ամենք ալ անվեհեր ու զօրաւոր աղեղնաւորք: Թէպէտ թուով նուազագոյնք, այլ արութեամբ անհամեմատը: Եւ վազելով զիչեր ու ցորեկ, կը հասնի Վանայ ծովուն մօտ, և այսպէս կը խօսի իր զօրացը:

« Բարմար առթին կը լարէ փորձ որսորդն իր աղեղը, և միշտ որովիչ է իր հարուածը: Երբ հանդիպելու ըլլանք Ներքովքայ բանակին, ջանանք հասնելու ուր որ ինքը կեցած է, բազմաթիւ զինուորներէ պաշարեալ: Կամ մեանիմք, որով վար մարմինը ընկնայ իրենց ձեռքը, և կամ ցուցնելով մեր բազկաց զօրութիւնը, ցրուենք իր բանակը և ստանանք յաղթութիւն:

« Հայկայ բանակը շուտ մը կտրելով երկայն սապարէկը, կը հասնի սպառաժուտ լեռներէ պաշարեալ Հովիտ մը, և կ'արանայ դետոյն աջկողմեան բարձանց վրայ: Հօն 'ի վեր մարտանալով այժքը, կը տեսնէ Ներքովքայ անհամար բանակը, որ անհոգ սպառնումքեամբ աստ անդ ցրուած ու տարածուած էր զաշտին երեսը:

« Ներքովք վատաւ ու սաղակով իր գործոյն վրայ, կտրիճ գնդով մը կեցեր էր բարձրաւանդակին վրայ: Հայկ ճանչցաւ զինքը լուրջ պատեալ յայրընտիր ու 'ի քաջագէն զինուորաց և իմացաւ որ իր ու զլխաւոր բանակին մէջ մեծ հեռաւորութիւն կար:

« Կը կրէր նա գլխուն վրայ երկաթէ սաղաւարտ մը փետրազարդ: Չրահապատ էր կուրծքն ու թիկունքը, և երկաթէ բաշտակն ու սուսապակը կը ձածկէին բովանդակ մարմինը: Ունէր ձախ կողմը կրկնասայր սուր մը և աջկողմը մեծ նիզակ մը, ձախ ձեռքը ամուր վահան մը և չորս կողմը կտրիճ հսկաներ:

« Հայկ, տեսնելով զՏիտան այդպէս զինազարդեալ, կարգի կը գնէ բոլոր բանակը: Չարմենակ և միւս երկու որդիքը աջ կողմը, զԿապմոս և միւս երկու որդիքն ալ ձախակողմը, որովհետև վարժ էին 'ի նետաձգութիւն և 'ի սուր: Իսկ ինքը յառաջելով կարգի կը գնէ բոլոր նիզակաւորները, ու կը հրամայէ քաշելու կարգաւ:

« Բաղխունն ահաւոր, Հսկալի կարգու կողմանէ հանդիպելով իրարու, փոփոխակի բախմամբ կը գողացնէին զերկիր, և բուռն յարձակմամբ ահ և երկիւզ կը պատճառէին իրարու: Հօն շատ մը կորովի հսկայք աստի և անտի նետահար ու արախողխող

թուալեցան յերկիր : բայց պատերազմը դեռ տարակուսական մնացեր էր :

« Լաւ իմացաւ այն ատեն Մեստրիօի որդին որ չարազանց վատասացեր էր բախտին և իր ուժոյն վրայ : Վերահաս վտանգէն սարսափած վերադարձաւ այն բուրբ ուսկից թէլ առաջ իջեր էր մասածելով որ ամբանայ զօրացը մէջ մինչև որ հասնի ամբողջ բանակը, և այն ատեն սկըսի նորէն պատերազմը կրկին զօրութեամբ : Եւ հետեւեցան իրեն բոլոր թիկնապաշքը, վաճառ ու պաշտպանութիւն ըլլալով իրեն : Կ'անիմանէին թշնամոյն անտեղիտալի ընդզինադրութիւնը, և երկից օգնակա նութիւնը կը կարգային մուշգին սղաղակաւ :

« Հասաւ Ներքով թրան վրայ, և հանգեաւ սակաւ մի : Բայց Հայկ աղէկ ճանչնալով ժամուկ ճամբաները, ելաւ իննջ ալ հաւասար բարձրութեամբ ուրիշ բլրան մը վրայ : Տեսաւ զինքը Ներքով, տեսաւ ու զողաց զօրաւոր որորդն : Տեսան նոյնպէս և ամենայն զօրականը ու զողացին : Կ'ուզէին սկսիլ նորէն պատերազմը, յուսալով վրէժն առնուլ իրենց կրած վնասուցը :

« Բայց ՚ի զուր. լարած է արդէն թորգոմայ որդին իր հեռաձիգ աղեղը. և նշանն առնելով երկնագոյն անվրէպ աչքը, ուժով երեքթեանն նետ մ'արձակեց դէպ 'ի Ներքով թայ սիրտը : Ճօճեց աղեղան լայր օտոյն մէջ, թուա նետն արագութեամբ, խորտակեց հսկային զարհը, և անյնելով կուրծքէն, զուրս ելաւ կռնակէն : Ընկաւ նա գետին, վայրապար փորձելով հանելու կուրծքէն սուր երկաթը. և արիւնն ու հայճաթիւնն միասնաձայն զուրս կը ժայթքէին կողորդէն, վայրկեան մը և երկու. արեգական լոյսը կը փնտուէր. նուաղեցան ալուրները, և փշեց վերջապէս անպարտիկ հողին :

« Աւախութեան զօրաւոր աղաղակ մը բարձրացաւ յանկարծ յերկինս. Հայկայ ճայնէր 'ի զարմացումն պատերազմասէր բանակին : Կը ժողունն անկելոյն չորս կողմը բոլոր իր քանրը : Մեռաւ զիւցազիւր, կ'ըսէին իրարու : Չորս կողմէն կը տեղային շարունակ նետերը, և կը սփռէին զմահ անկենդան հսկային չորս կողմը : Ահաւոր ու անողորմելի Հայկ իրրև կայծակաց Աստուած մը՝ այնպէս կը նետահարէր զիրենք : Թշնամին զարհուրած կը սկսի փախչիլ. կը փախչին հսկայ զօրականք, վայրապար պատպանելով իրենք զիրենք մեծ վաճառներով :

« Փառք աղեղիդ, ու՛մ քաջը Հայկ : Կախէ զայն 'ի նան յախտենական փռնունեաց

մեհենին նուիրական պտտերէն : Այ՛ որ 'ի մահկանացուաց կարող է լարելու զայն յայսմ հետէ. և եթէ կարենայ ալ, միթէ պետի ընկերէ՛ իրեն ամենազօրաւոր աղեղնաւորին կապուտակ անվրէպ աչքը :

« Արիւնն կը թանայ Գերեզմանք բլուրը. արիւնն կողողէ բոլոր Հայոցճորդը ընդարձակ հողիդը. և Նիքրատայ յուրս կը փոխուի յարին : Արժիք և ազուաք կ'առնուն աւարոյն հոտը, և կ'իջնեն խմբովին 'ի ճարակ : Բայց Հայկ վեհանձն է ու բարեպաշտ, կու տայ դիականց պատուաւոր գերեզման մը ըլլան վրայ, և տեղն ալ նոյն անուամբ կ'անուանէ : Խակ Ներքով թայ մեծազանգուած մարմինը զմտնելով ու գիպատանելով մեծաճոխ հանդերձանօք, կը տանին 'ի Հայս լեռնակեայ յաղթական արժուիք, հարց նուիրական բնակարանը : Այ՛ր հիմա թորգոմայ արքայական տան մօտ, կը ննջէ զբուն յախտենական աղաւ աղզաց դիւրիմ թշնամին :

Այսպէս երգեց ծերունին Աբգար, և զրգուց հազարաւոր ունկնդրաց բարկութիւնն ու առեղութիւնը Ներքով թայ գէժմ : Եւ երբ վերջ ազուա խօսիցը, բարձրացան չորս կողմէն զարմացման, ուրախութեան, և երախտագիտութեան ձայներ :

Ամենուն սիրաբ եռանդեամբ վառուեցաւ լսելով այդ պատմութիւնները : Եոյն տեղն էր անմիջապէս երևելի պատերազմին ասպարէզն : Այն գաշտաժայրն որ կը տարածուէր՝ Հայոցճորն էր. և Գերեզմանք բլրան սուջև կ'երգէր Աբգար Հայկայ քաջութիւնները :

— Այ՛ երբէք այսքան մեծ հանդիսացեր էր ծերունին Աբգար, — կ'ըսէին ընկերները :

— Բայց իր երգը, — յաւելին այլք, — ցրուեց տխուր ու անորոշ գուռակութիւններ :

— Չորոնք :
— Չէք գիտեր Բզնունեաց պատգամին տարակուսական պատասխանը. « Է՛ ՚ի Հա յոցճոր Բաքիլացոց գերեզմանը », ըսաւ պատգամն : Յայտնի է, կայ գերեզմանն, բայց Ներքով թայ պատերազմին :

— Օ՛ն անդր. միթէ ասկէց աւելի պարօք ու յայտնի պետի խօսքը պատգամն : Գերբաղդին Գիք մեր բազկայ զօրութեան կը թողուն յաղող պատգամին կատարումը :

— Միթէ մեկալ գիշեր չի լուսեցաւ գետնին տակէն խուրդուած մը, նման դիմուց շառագման : Վայրաք Տխտանն էր որ կը զարթնուր ու կը կանգնէր 'ի վեր :

— Անտեղի է ըսածդ : Իրեն մօտ կը հանդի յաղթականն Հայկ ու զինքը սպան-

նողը: Եթէ վարժնու Ներբովթ, Հայկ չի ննջեր:

Երբ այսպէս կը խօսակցէին, Արա մօտեցաւ Արգարու, ու զարմայմամբ գրկախօսանցցաւ հետը: Ծերունի երգիչն, սիրտը բլլելով, երկայն ասան ամփոփեց ծոցոյն մէջ թագաւորին գեղձան գլուխը: Մեծ է թագաւորաց փառքը ու զօրութիւնը: Բայց հանձնարն կը պարունակէ յինքեան աստուածային ինչ մը, ուսկից կը բղիւէ ծածուկ զօրութիւն մը: Թափանցելով ի սիրտս ու նուաճելով զամենայն:

— Քաջ որդիդ Արամոյ, պիտի նորոգես դու, — ըսաւ այն ատեն Արգար, — քաջին Հայկոյ հրաշայի գործերը:

— Չեմ կարող, — պտտասխանեց պատանի թագաւորն. Բայց խօսքերդ տպաւորուած սրտի մնան մտքիս մէջ, ու պիտի ջանամ նմանելու իմ արժանաւոր նախորդացս:

— Արդէն սկսար, — ըսաւ Վաչագակ, — նոր պատերազմիս դաշտին ընտրութեամբը: Հօս պատերազմինք, հօսկէ վազենք զոռոզ թագուհոյն ընտիր զօրացը վրայ: Կամ կը մեռնինք, որով վեր մարմինը և ամեն ունեցածնիս կ'ընկնան իրենց ձեռքը, և կամ ցուցնելով մեր բազկաց զօրութիւնը, կը ցրուենք իր բանակը ու կը ժողվենք յաղթութեան աւարը:

— Արդեօք յանդուզն Ներբովթայ նման Շամիրամ անցած է բանակին գլուխը, — հարցուց սպային մէկը:

— Անտարակոյս, — պտտասխանեց Արա զոգայտով, — կտրիճ պատերազմական է նա:

— Այո՛, կտրիճ ու զոռոզ, — յուել Արգար, — որպէս թէ երակացը մէջ հրակայի արիւն ունենար: Բայց հայկական արիւն իսկ փոխուած չէ. և միշտ նպատաւոր եղած է իրեն բախտը: Մէթէ Արմենակ, որ հիմնեց զԱրագած, և Արամայիս որ իր անուամբը կոչեց զԱրմաիր, միշտ աւելի չի տարածեցին իրենց ժառանգական իշխանութիւնը: Զօրաւորին Գեղամոյ, արիաստրին Փառակայ և գեղեցկին Յուա-

կայ Հայրը, Ամասիա, չտիրնց Արտրատեան լիրանց, անուանելով զանոնք Մասիա, Եւ Գեղամ չիջ առնուան մէջ միթէ չի նուաճեց բոլոր այն երջանիկ աշխարհները՝ զորոնք կը թանկ իրասիս: Եւ Հարամ միթէ չի տարածեց չուրջանակի իր թագաւորութեան սահմանը: Իսկ բու մեծանուն Հայրը Արամ, պատերազմաւէր ու աշխատատէր, կ'ուզէր աւելի մեծելի Հայրենեաց համար, քան թէ տեսնել զօտարն կոխել իր ճնրն. քան երկիրը և հրամայել իր եղբարցը ու որդուցը: Արամ՝ Նինոսի թագաւորութեան քանի մը տարի առաջ նեղուելով մեր ձաւորազգերէն, կը ժողուէ բոլոր իր կտրիճները, ամենքն ալ յաջողակք 'ի զէն, պատանիք աղնուականք, եռանդունք ու վաշիշաղէմք: Սակաւաթիւ բանակ մը, սակայն սրտի արութեամբ ու քաջութեամբ հաւատար յիսուն հազար զօրաց բանակի: Հայաստանի սահմանաց վրայ կը հանդիպի Նիքարայ Մաղէս կաշեցիւց, զոռ ու զոռոզ պատերազմող մը: Կը դիմէ յանկարծ վրան արեգական ծագելէն առաջ, ու կը խորանկէ բանակը, և գերելով գինըը, կը տանի յԱրմաիր, և մեծ աշտարակի մը զապաթան վրայ, ծակելով ճակատը երկաթէ ցիցով կը գամէ, ահաւոր օրինակ մը տալով ամենայն Հայաստանի վրայ արշաւողաց ու թշնամեաց: Նոյն իսկ Նինոս մեծ թշնամութիւն ունէր Հայոց դէմ իր նախահօրը սպանմանը համար 'ի Հայոցձոր, և կը մտածէր շատոնց վրէժ խնդել: Այլ ծածկելով սրտին խորհուրդը, թէպէտ ամենազօրաւոր էր, պատգամաւոր զրկեց Արամայ, որ պահէ իր տէրութիւնը, կրէ համարձակ մարգարտայեռ թաղ, և իր երկրորդն ըլլայ աշխարհիս թագաւորաց մէջ: Արծուիք հայկականք, ողջ լերուք ուրիմն: Ճեր է լիրանց թագաւորութիւնն:

Կը շարունակուի:

